

SOBRE L'EPÍTESI DENTAL DE *-R > -RT* EN CATALÀ: DEL *COR* AL **CORT*

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

PRESENTACIÓ

1. Als mallorquins ens sobta, quan ens posem en contacte amb parlants catalano-orientals, de sentir mots com *or* o *cor* articulats amb un reforç dental, *ort*, *cort*. Diversos estudiosos de la dialectologia n'han donat compte (Forteza, Milà, Alcover, Rovira i Virgili, Coromines, Recasens) i jo mateix vaig afegir aquest tret entre els característics del català oriental peninsular oposat al català occidental, que no coneixia aquest fenomen (Veny, 1978: 15; 1991: 248); en el capítol d'*Els parlars*, dedicat al rossellonès, reproduïa una frase elaborada per Pere Verdaguer (1974: 11), amb acumulació de casos, que il·lustrava la forta tendència d'aquell dialecte: «L'*ort purt és cart i lurt*, mes és pas *durt*». En cap d'aquelles referències no se n'explicava l'origen i, quan es feia, per mi l'explicació no era satisfactòria. Intentaré aquí presentar una nova proposta.¹

MATERIALS

2. Vet aquí un breu inventari de casos pertanyents a la llengua parlada i escrita, que he pogut recollir, presentat per comarques i, eventualment, subcomarques:

Rosselló: *ort* 'or' (Perpinyà, *ALDC*; Saisset, Berga ap. Verdaguer, 2002); *clart* 'clar' (Sant Cebrià, Cornellà de Conflent, Prats de Balaguer, *ALDC*, III, 655; Saisset, Berga, ap. Verdaguer 2002); *cart* 'car' (Burlaner, ap. Verdaguer, 2002); *llurt* 'llur' (*Atlas Sacaze*,

1. Em plau agrair Gemma Boada pels exemples d'Olesa, que ha tingut la gentilesa de recollir; Jean-Paul Escudero, per la informació rossellonesa; Tià Anguera, per les dades relatives a Vilaplana; i José Enrique Gargallo, per diversos suggeriments.

ap. Costa, 1986: 138 i 139); *honort* (Saisset, ap. Verdaguer, 2002); *cort*, *cart*, *ort*, *durt*, *mart*, *valort*; *canart* (← fr. *canard*), *bavart* (← fr. *bavard*), *bonjurt* (← fr. *bonjour*) (Perpinyà, Escudero, 2004: 115-116); *tresort* ‘tesor’ (Berga, ap. Verdaguer); (cavall) *entirt* (ALDC), *regissært* (← fr. *régisseur*) (Sant Cebrià, ALDC); *madurt* ‘madur’ (ALDC). En general: *mart*, *entirt*, *purt*, *durt*, *cart*, *cort*: *d’abort* (← fr. *d’abord*), *fiert* (← fr. *fier*), *rem-part* (← fr. *id.*), *faburt* (← fr. *faubourg*) (Fouché, 1924: 209).

Cerdanya: *surt* ‘sud’ (< cast. *sur*) (Meranges, ALDC); *llort* ‘llor, llorer’ (Porté, Llívia, ALDC).

Empordà: *llort* ‘llor’ (Lledó, Palamós, ALDC); *atzart* ‘atzar’ (DCVB); *escart* ‘escar’ (DECat III, 480b, 44-45), *llart* ‘llar’, *podert* ‘poder’ (Llançà, Escudero 2004).

Garrotxa: *llort* ‘llor’ (Sant Privat d’en Bas, ALDC); *ort*, *cort*, *cart*, *mart* ‘mar’ (Monturiol-Domínguez, 2001: 33).

La Selva: *Montllort* ‘Montllor’ (Tossa, Zaragoza, 1999: 199).

Bages: *bart* ‘bar’ (Sant Salvador de Guardiola, ALDC); *cal Xòfert*, *cal Melxort*, *Cal Vicenç de Tort* ‘Cal V. de Tor’ (Balsareny, Carreté); *amort*, *bart*, *cart*, *cort*, *ort*, *debert* (← cast. *deber*) (Moia, Riera, 1993: 45).

Lluçanès: *cort* ‘cor’, *bart* ‘bar’, *honort* ‘honor’, *militart* ‘militar’ (Dorca, 2006: 42). Osona: *ort*, *cart* (Vilà, 1989: 54).

Maresme: *escart* ‘escar’ (Sant Pol de Mar, Mataró) (DECat III, 480b, 44-45).

Vallès: *llort* ‘llor’ (Campins, ALDC; Palautordera, Escudero); *licort* ‘licor’ (ibídem).

Baix Llobregat: *bart* ‘bar’ (dona d’Esparreguera); *favort*, *Santandert* ‘Santander’ (Cervelló, ALDC), *humort* ‘humor, humitat’ (Sant Boi de Llobregat, ALDC).

Barcelonès: *honort* (Barcelona, DCVB, s.v.); *la sort* ‘la sor (la monja)’ (sentit a Barcelona); «peor o *me[x]ort*» (sentit a una dona, 15.02.2004); «de *mar* hacen algunos *mart*, en Barcelona más comúnmente *march*» (Milà, 1875: 6); «Esta tendencia hubo de ser más general: muchos decían (y alguno dice todavía) en castellano *amart*, *leert*, *oirt*» (Milà, 1875: nota 2 p. 6).

Camp de Tarragona: *cart*, *cort*, *ort*, *favort*, *tesort* (Vilaplana, Anguera); «l’home qui *mort*» ‘l’home qui mor’ (Bofarull, 1864: 90).

Tarragonès:

El so de la *r* final [de *cer* o *acer*] tendeix a reforçar-se amb una *t*. Molts pronuncien *còrt*, *cèrt* (Rovira i Virgili, 1916: n. 1 p. 28);

El so de la *r* final és poc grat a la fonètica catalana. D’aquí ve que un hom el suprimeixi o tendeixi a convertir-lo en *rt*. La gent poc instruïda diu, per ex., *superiort*, *inferiort*» (Rovira i Virgili, 1916: 29).

Alcover (1908: 277) enumera les poblacions i comarques on ha observat el reforç dental darrere *-r* final:

L’afegit d’una *t* a la *r* final té lloc especialment en els monosílabs i bisílabs: *ort* (or), *cart* (car), *cort* (cor), *purt* (pur), *mart* (mar). Trobarem aquest fenomen a Reus, Tarragona, Falset, Vendrell, Vilanova i Geltrú, Sitges, Granollers, Mataró, La Llena (prop de Solsona), Palamós, Palafrugell, Vallespir, Rosselló, Conflent. A La Llena trobarem: *particular* (particu-

lar); a Canet (Rosselló): *senyort* (senyor), *entert* (enter). A Sitges, Mataró, Blanes, Vendrell, Palafrugell, Palamós, Caldes de Malavella, trobarem ademés: *la mark* (la mar).

Pel que fa a Olesa de Montserrat (Baix Llobregat), Gemma Boada ha tingut la bondat de fer un recull de mots afectats d'epítesi dental sobretot per gent d'edat:

Són molt freqüents *amort*, *cort*, *mart*, *ort*, *cart*, *bart*; però no queden enrere *honort*, *favort*, *motort*, *almívert*, *acert* («acert inoxidable»), *actort*, *làsert*, *cadàvert*, *afert*, *anteriort*, *posteriort*, *ascensort*, i l'interessant *esquert* (< *esquer* < *esquerre*); *clort* alterna amb el castellanisme *cloro*. D'altra part, la forma molt col·loquial *pertxo* 'per això', lluny d'interpretar-se com una africació semblant a la d'*atxecar-se* 'aixecar-se', ha d'explicar-se probablement a partir d'una epítesi de *per*, *pert* 'xo'.

En el mapa oferim una visió de conjunt de l'articulació *cort* 'cor' a partir dels materials de l'*ALDC* (I, mapa 64); se'n pot veure una interpretació, en síntesi, dins *PALDC*, I, mapa 26.

Alguna àrea occidental fronterera amb comarques orientals manifesta també qualche cas d'epítesi dental:

Ribera d'Ebre: *cart*, *ort*, *cort*, *durt*, *mart* (Cubells, 2009: 84).

Priorat: casos de *-rt* (Falset, Alcover, 1909: 277).

Coneixem altres tractaments de la *-r* final de mots, especialment monosíl·labs. El mallorquí sol emmudir-la (*cà* 'car', *cò* 'cor', *mà* 'mar', etc., el menorquí tendeix en alguns casos a fer-la vibrant múltiple (*corr* 'cor', *orr* 'or') (Veny, 2002 [1978]: 65) i alguns parlars rossellonesos (Ceret, Prats de Molló, Maçanet de Cabrenys) la recolzen en una vocal neutra (*core* 'cor', *llare* 'llar', *ALDC* I, 64); en cap d'aquests casos no té possibilitats l'epítesi dental. Per a un ampli estudi del tractament de la *-r* en català des d'una perspectiva romànica, veg. Sánchez Miret (2012).

CRONOLOGIA DEL FENOMEN

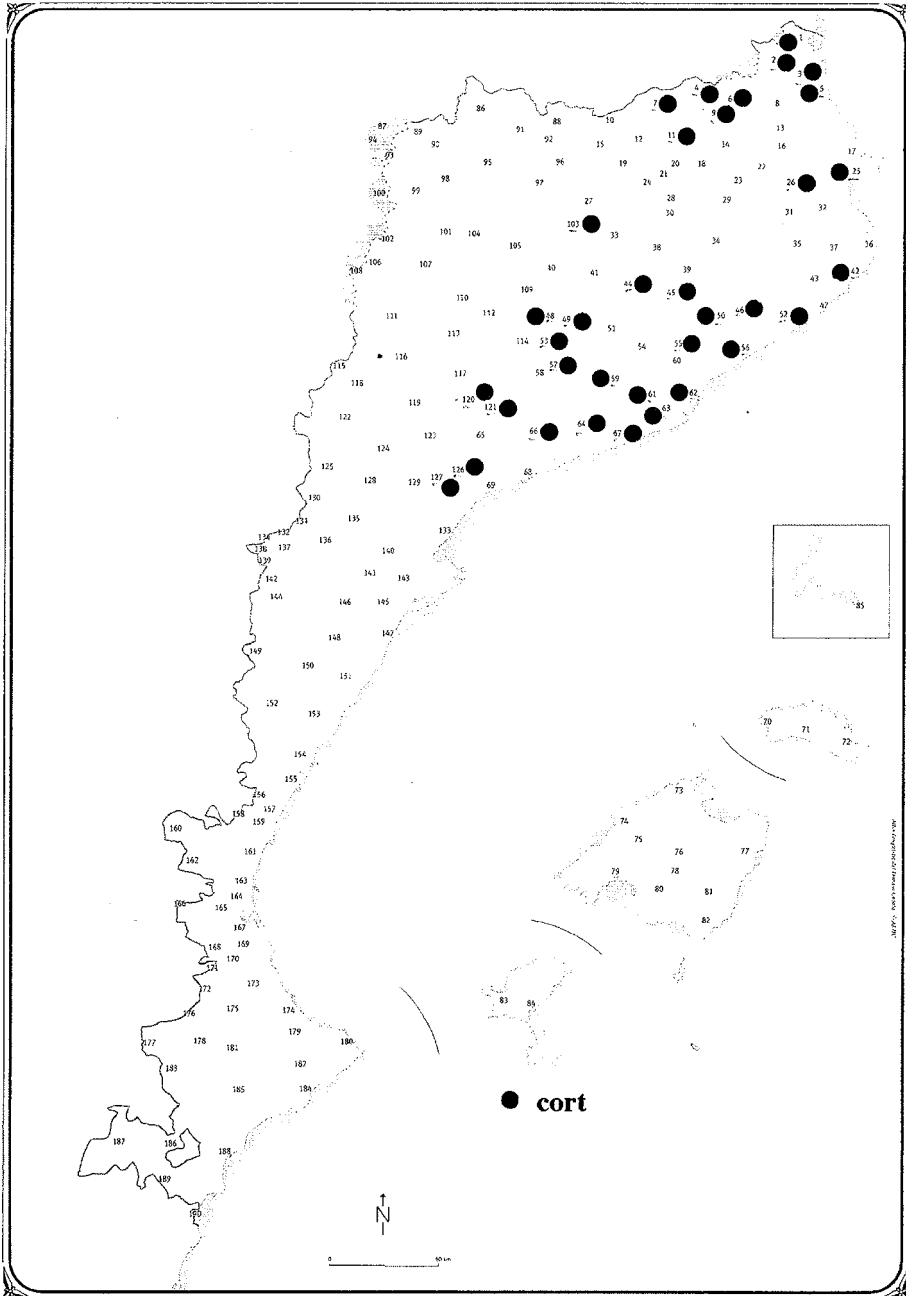
3. Respecte a la cronologia d'aquesta innovació popular, la impressió general és que es tracta d'un canvi relativament modern. Així, segons Coromines:

en un temps [1617] en què és bastant segur que no es produïa encara la pronúncia negligent *-r* per *-rt* (l \grave{a} pár = la part), fet molt recent i localitzat (enterament estrany encara a la majoria del territori de la llengua) (*DECat*, VIII, 491a)

Tanmateix, no falta algun testimoni antic d'aquesta incipient tendència:

part 'par': «sia son part de viatge he de riqueta e de valor», doc. s. XIII (ap. *DCVB* s.v. *part*)²

2. No he pogut comprovar la informació que el *DCVB* (s.v. *part*) aporta de Nebrija Dicc.: «Part contrari de senar: par, paris, contrario de impar».

Àrea de cort 'cor' (ALDC, I, mapa 64)

Es tracta d'un cas isolat, molt antic, que podria atribuir-se a una homonimització formal amb *part*.

Una mostra posterior (s. xvii) és la substitució de *un dia part altre* 'dies alterns' per *un dia per altre*, ja recollit per Torra (1640) («*Un dia per altre. Alternis diebus*»); semblantment *un any per altre*, freqüent en valencià i balear (cf. Veny, 1958-1960: § 108).³

Segons les dades que posseïm, al s. xviii ja estava arrelada aquesta tendència. El joc de paraules present en la parèmia *Or(t), de la vora del Rec*, recollida i explicada per Farnés (1992: O379) reforça aquesta afirmació:

Se sol dir quan es dubta que una cosa sigui d'or, com algú assegura. Aquesta dita es basa en el joc de mots *or* (metall) i *hort* (terra de conreu) perquè a la vora del Rec Comtal tot era hort⁴

ORIGEN

4. Sempre m'havia intrigat aquest fenomen, especialment des de l'òptica d'un mallorquí, que habitualment no articula la *-r* de la major part de mots afectats per l'epítesi (*cò, cà, mà, cé* 'acer', *favó*, etc.) i on, per tant, era impossible el reforç dental. Vet aquí les explicacions que conec:

1) Hipòtesi de tipus històric: Forteza (1915: 77), a propòsit de *cor(t), mar(t), car(t)*, afirmava:

Debe tener su origen en la dental que algunas de las voces indicadas tienen en su origen como en *cor* de CORDE, *mor* de MORITUR, *apar* de APPARET...»

És evident que la proposta del benemèrit autor de la primera gramàtica històrica catalana és agafada pels cabells: *cor* deriva de COR (i no de CORDE), la passiva no coneix generalment resultats romànics i *apar* no sofreix epítesi.

2) Hipòtesi de caràcter articulatori: l'epítesi estaria en relació, com proposa Recasens, amb la realització, en alguns dialectes, d'una *-r* força tensa:

és possible que, en aquestes circumstàncies, l'explosió corresponent a les darreres vibracions (generalment sordes de la vibrant final) hagi estat integrada perceptualment com a oclusiva alveolar sorda, i que el nou acabament *-[rt]* s'hagi generalitzat a altres mots acabats en *-r* per analogia. Aquesta hipòtesi sembla refermada per Millardet (1910), segons qui l'oclusiva constitueix una prolongació de *-r* final (Recasens, 1996² [1991: 226]).

3. És interessant el cas de l'expressió *per l'amor de Déu* interpretat *per l'amort de Déu*, que ha desembocat en *per la mort de Déu*, que he sentit a un parlant que s'expressava en castellà i traduïa *por la muerte de Dios* (!).

4. Per a expressions semblants per tal de declarar la falsedat de l'or atribuït a un objecte (*d'or, pasat per Manacor* [o *Mancor*]; *d'or lluca, que mirant s'aluca*), veg. Anguera (2004: 173-180).

Caldria comprovar si la mateixa tensió té lloc en dialectes occidentals on no es realitza l'epítisi, i aleshores la hipòtesi no seria vàlida. De tota manera, no em mereix credibilitat.

3) Fa poc, vaig resumir una possible explicació (*PALDC*, I: mapa 26), que ara amplio. Al meu entendre, hem de partir de l'alternança en *-rt/-r* que, en català oriental, presentaven alguns mots, i de la qual tenim referències des del s. XIX:

Por una tendencia dulcificadora no popular y contraria a la que antes se notó [d'articular *ort, cart*] decimos a veces *ár, cór*, etc. por *art, cört* [= cast. *corte*], etc. (Milà, 1875: 7).

Después de *r* [la *r*] tendeix a ésser muda. *Fort* es pronuncia *for*, i encara és més marcada aquesta tendència quan la *t* va entre *r* i *s*. *Forts, torts* són pronunciats *fors, tors* (Rovira i Virgili, 1916: 301).

Coromines parlava de «la pronúncia negligent *-r* per *-rt* (*la pár* = la part)», com hem vist.

En paraules com *card* [kart] no és rar trobar la pronúncia [kar] (Perpinyà, Llúvia, Llagostera; ap. *ALDC*, mapa 1.082).

Així, doncs, el punt de partida ha de ser un model de variació que presentaven alguns mots acabats en *-rt*, i que alternaven amb *-r*, segons els testimonis esmentats, com

part/par, art/ar, fort/for/verd/ver,

i ens hem de situar en una societat predominantment analfabeta, sense ensenyament en català sinó —als pocs que tenien aquest privilegi— en castellà. La segona variant d'aquesta doble articulació (*par, ar*, etc.) venia afavorida per contextos com *par segona, ar gòtic, ver fort*, etc., en què el mot anava seguit d'un altre començat per consonant, i també pels respectius plurals (*pars, ars, fors, vers*, etc.), als quals al·ludia Rovira i Virgili i que són fàcilment observables en català oriental.

Aquesta alternança es troba en mots menys freqüents, com *esquellard/esquellar* 'esquella grossa' (*ALDC*) i *cegard/cegar* (Prat de Llobregat, *DECat* II, 653a, 34-39) 'becadell sord' (Veny, 2001: 22-23), i explica com en la llengua normativa hagi tingut acceptació inicial un mot com *tinard* 'cubell', escrit així al *DG* 1932, en comptes de *tinard*, derivat de *tina* amb el suf. *-ard*, com ja va indicar el *DCVB*, segons demostren derivats com *tinardet* i *tinardó* (*DCVB*), que té documentació des del s. XIV i que va ser corregit en el *DIEC-1*.

Així, doncs, el model col·loquial

-rt/-r*

propi de formes com *part/*par, art/*ar, fort/*for*, etc., va arrossegar, en el codi parlat, certs mots en *-r*, de manera que van aparèixer *cor/*cort, acer/*acert, mar/*mart, superior/*superiort*, etc., generant un altre model

-r/-rt*

-[t] final > -[k], equivalència acústica

5. Els casos de *mar[k]* en comptes de *mart* 'mar', *car[k]* per *car[t]* 'card' (Pont de Suert, Solsona, Menorca, DCVB; Llobera del Solsonès, ALDC) i fins de *llar[k]* 'llar' per **llar[t]*, *cor[k]* per *cor[p]* 'corb, columna vertebral del porc un cop treta la cansalada' (DCVB), no contradueixen la nostra interpretació. Es tracta més aviat, creiem, d'una equivalència acústica que iguala dues oclusives, semblant, per exemple, a l'alternança septentrional de *càntut/càntuc*.⁵

CONCLUSIONS

6. Es tracta d'un fenomen que:

1) propi sobretot de parlants d'edat provecta i d'escassa instrucció, és de caràcter vulgar, sovint idiolèctic, afavorit, durant segles, per la manca d'una norma així com d'escolarització en català;

2) es dona en el català oriental peninsular;⁶

3) la seva cronologia no es remunta més enllà del s. XVII;

4) no afecta únicament els monosíl·labs, sinó també polisíl·labs, entre els quals figuren cultismes (*ascensort*) i mots de procedència castellana (*debert*) i fins i tot francesa (*fiert*), una mostra del seu arrelament;

5) troba el seu origen en mots terminats en *-rt* que, per causa del context, van generar la variant en *-r* (*part/par*) i que va actuar de model inductor provocant la variació *-r/-rt* en mots acabats en *-r* (*cor/cort*).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCOVER, Antoni (1908): «El català davant els filòlegs estranjers», *BDLC*, 4, 194-304.
 ALDC= Joan VENY / Lídia PONS: *Atlas Lingüístic del Domini Català*, I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2001, i base de dades.
 ANGUERA, Tià (2004): «*Lluca*: Un fòssil lingüístic del Camp de Tarragona». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 49 [Miscel·lània Joan Veny/5], 173-180.

5. Trobem també casos molt isolats d'equivalència *-rt = -rp* (*tor[p]* 'tord' [Balsareny, ALDC]) i *-rp = -rk* (*bar[k]* 'barb' [Campdevàrol, Vacarisses, ALDC, 161]).

6. Són molt puntuals els casos de *-rt/-r* en català occidental; per ex. *coreta* 'cort dels porcs' (Fraga, Mequinensa, ALDC, II, 248) diminutiu de *cor* 'cort'.

- BOFARULL, Antoni de (1864): *Sistema gramatical de la llengua catalana*, dins Jordi GINEBRA (ed.), *Escrips lingüístics*. Barcelona: Alta Fulla, 1987, 135-203.
- CARRETÉ, Ramon (2010): *Noms de lloc, de casa i de persona de Balsareny*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya / Societat d'Onomàstica.
- COSTA, Georges J. (1986): *Atlas linguistique «Sacaze» des confins catalano-languedociens*, I. Saint-Estève: P. Société des professeurs de Catalan.
- CUBELLS, Olga (2009): *Els parlars de la Ribera d'Ebre. Estudi geolingüístic*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- DCVB= Antoni M. ALCOVER - Francesc de B. MOLL: *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll, 1930-1962.
- DECAT= Joan COROMINES: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial-«La Caixa», 1980-2001.
- DIEC= Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona; Palma de Mallorca; València: Edicions 3 i 4; Edicions 62; Editorial Moll; Enciclopèdia Catalana; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- DORCA, Jordi (2006): *El parlar del Lluçanès*. Prats de Lluçanès: Solc.
- ESCUDERO, Jean-Paul (2004): *Les Gitans catalans et leur langue*. Éronnas: Éd. de la Tour Gile.
- FARNÉS, Sebastià (1992-1998): *Paremiologia catalana comparada*, edició a cura de Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer i Josep Lluís Savall. Amb la col·laboració de Josep M. Pujol. Barcelona: Columna.
- FORTEZA y CORTÉS (1915): *Gramática de la lengua catalana*. [Palma]: Escuela Tipográfica Provincial.
- FOUCHÉ, Pierre (1924): *Phonétique historique du roussillonais*. Toulouse: Privat.
- MILÀ i FONTANALS, Manuel (1875): «Catalán contemporáneo», dins *Estudios de lengua catalana*, Barcelona.
- MONTURIOL, Joaquim / DOMÍNGUEZ, Eloi (2001): *El parlar de la Garrotxa*. Girona: Ràdio Olot.
- PALDC= VENY, Joan (2007): *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*, I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RECASENS, Daniel (1991): *Fonètica descriptiva del català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (2^a ed., 1996, per la qual cito).
- RIERA, Carles (1993): *Caracterització de l'idiòlecte d'un parlant de Moià*. Barcelona: Claret.
- ROVIRA i VIRGILI, Antoni (1916): *Gramàtica elemental de la llengua catalana*. Barcelona: Antonio López.
- SÁNCHEZ MIRET, Fernando (2012): «La història de /-r/ en català: perspectiva romànica», dins Institut d'Estudis Catalans, *La lingüística romànica al segle XXI*. IV Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 23 d'octubre de 2009). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 27-60.
- TORRA, Pere (1640): *Thesaurus verborum ac phrasium*. Barcelona: Gabriel Nogués.
- ZARAGOZA, Telm (1999): *Recull de mots i expressions marineres tossenques*. Tossa de Mar: Confraria de pescadors de Tossa de Mar.
- VENY, Joan (1958-1960): «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes», *Revista de Filología Española*, 42, 1958-1959, 91-149; i 43, 1960, 117-202.

- VENY, Joan (1978): *Els parlars. Conèixer Catalunya*. Barcelona: Dopesa (13^a ed., *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia catalana*. Mallorca; Moll, 2002).
- VENY, Joan (1991): «Areallinguistik. Áreas lingüísticas». Dins G. HOLTUS; M. METZELTIN; C. SCHMITT (ed.), *Lexikon der romanistischen Linguistik*, vol. 5/2, Tübingen, 243-261.
- VENY, Joan (2001): *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62.
- VERDAGUER, Pere (1974): *El català al Rosselló (Gallicismes-occitanismes-rossellonismes)*. Barcelona: Barcino.
- VERDAGUER, Pere (2002): *Diccionari del rossellonès*. Barcelona: Edicions 62.
- VILÀ, Carme (1989): *El parlar de la Plana de Vic*. Manresa: Caixa de Manresa.